

20. Эткинд Е. Г. Психопозэтика. Спб.: Искусство, 2005. – 704 с.
21. Deese J. The structure of associations in language and thought. – Baltimore: The John Hopkins Press, 1965. – 216 p.
22. Galperin I. R. Stylistics. – М.: Vysšaja Škola, 1981. – 336 p.

Summary

The article is presenting a new psycholinguistic-associative approach to the research of graphical means of the postmodern poetics. The new method helps to determine the associative links which evoke graphical means in the reader's mind while decoding the postmodern text. Thus the new approach by means of associative experiment provides a new look at the associative meaning of graphical means.

УДК 811.161.2'367.626

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Галій Л. Г.

*Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У мовознавчих працях останніх років спостерігається тенденція до вивчення синтаксичних та морфологічних характеристик різних частин мови, зокрема тих факторів, що впливали на їхній розвиток. Оскільки українська та англійська мови належать до індоєвропейських мов, то початкові (висхідні) граматичні характеристики частин мови були для них спільними. Натомість саме у процесі еволюційного розвитку цих мов кожна із їхніх частин мови, насамперед, і займенник, пройшли власний шлях граматикизації [Мейє 2007, 63].

Усі граматичні форми та синтаксичні сполуки несвідомо утворюються для кожної нової фрази, згідно з навичками, сформованими у процесі вивчення мови. Коли ці навички змінюються, то всі форми, що існують лише завдяки загальним типам граматичних форм і синтаксичних сполук, за необхідності теж змінюються [Мейє 2007, 64]. Як зазначав Ш. Баллі, всі елементи синтаксичної системи мови, всі кодифіковані її одиниці – слова, граматичні форми, речення – перебувають у

лінгвістичній пам'яті мовців і слугують для побудови мови, яка складається з актуалізованих елементів мови [Баллі 2001, 224].

Слова відповідно до їх лексичного значення виконують ті або інші граматичні функції. При цьому відбувається закріплення за словами типових функцій, формування постійних граматичних ознак. Це закріплення характеризує не окремі слова, а деякі сукупності слів, що мають певний ступінь спільності значення і значний ступінь спільності граматичних ознак [Супрун 1988, 3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення текстотвірного рівня реалізації функцій мовних одиниць набуває все більшої актуальності, а функціональний підхід до аналізу мовних явищ посилюється, що пояснюється загальною тенденцією до встановлення зв'язку мовних явищ із дійсністю (В. В. Бурлакова, А. Е. Левицький, М. В. Мірченко). Зважаючи на це, важливим є визначення функції кожного елемента в побудові цілісного синтаксичного утворення [Огаренко 2004, 3].

До найуживаніших мовних одиниць, які виступають як текстотвірні компоненти, належать прономінативні слова [Волчанська 2004, 1], які вивчалися у різних аспектах: семантико-граматичному (І. Р. Вихованець), синтаксично-стилістичному (О. С. Шевчук), семантико-синтаксичному та морфологічному (В. М. Ожоган), стилістичному (І. Б. Циганок), історико-генетичному (С. П. Бевзенко). Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних зі згаданою проблемою, було зроблено також російськими мовознавцями (Т. М. Ніколаєва, М. І. Откупщикова, О. В. Падучева, О. М. Селіверстова, М. О. Шелякін).

Окрім того, досить широко досліджено розвиток займенника як частини мови (М. А. Жовтобрюх), його видозміни та еволюцію функцій (В. А. Гладка), граматичні форми словосполучень, що вказують на функцію займенників у структурі речення (Г. В. Волчанська, І. В. Дудко, Т. А. Огаренко).

Наукові результати.

Оскільки проблема розподілу слів за частинами мови залишається однією з найскладніших проблем загального мовознавства [Ожоган 1998, 1], то протягом історії розвитку мовознавчої науки спостерігаємо, що не всі науковці, зокрема Ф. І. Буслаєв, М. В. Ломоносов, М. В. Панов, А. А. Шахматов, вважали займенники повнозначними частинами мови (а отже, і текстотвірними), та й в окрему частину мови їх взагалі не виділяли, позначаючи їх як: *вказівні слова* (К. Бругман, К. Бюлер, У. Вайнрайх); *індекси, індикатори* (В. Коллінсон, Ч. С. Пирс); *актуалізатори, засоби переходу від мови до мовлення* (Ш. Баллі, Є. Бенвеніст); *слова з суб'єктивно-об'єктивним лексичним значенням* (О. М. Пешковський); *субститути* (П. Блумфілд, З. З. Харріс, Л. В. Щерба); *залишки певної частини мови* (В. В. Виноградов); *підкласи ядерних частин мови* (В. М. Ожоган) [wikipedia.org]. Усі спроби створити несуперечливу класифікацію слів (частин мови), у якій би було адекватно витлумачено семантичну та граматичну природу займенників, їх статус і місце, на думку самих мовознавців, не увінчалися успіхом [Ожоган 1998, 1]. Попередній огляд цього досить дискусійного питання підводить нас до думки, що займенник все ж таки належить до повнозначних частин мови, хоча і має певні

відмінні характеристики, які вважаємо за доцільне зарахувати радше до особливостей саме цього класу слів, аніж до винятків із загальної класифікації частин мови за морфологічними, синтаксичними та семантичними ознаками.

Метою статті є визначення етапів становлення категорій займенника як повнозначної частини мови від праслов'янського періоду до сучасного етапу української літературної мови.

Завдання:

- визначити головні граматичні категорії займенника як повнозначної частини мови;
- дослідити, як граматичні категорії займенника змінювалися на різних етапах розвитку української мови.

Термін займенник в українській мові уперше введено в додатках “Оупражнения грамматичніи”, що містилися у праці “Руска языкоучебна читанка” (Відень, 1863) і в граматиці “Мала граматика языка русского для школь головныхъ” Г. Шашкевича (Відень, 1865) [Енциклопедія 2004, 188].

Традиційно в описових граматиках виділення займенників як окремої частини мови ґрунтується на лексико-семантичних ознаках [Плющ 2005, 199]. Займенниковий клас слів має специфічну граматичну природу. Індикатором визначення і класифікації займенників є система граматичних ознак, які реалізують властиві їм морфологічні та функціонально-семантичні категорії. Займенникові як іменному класу слів властиві морфологічні категорії роду, числа і відмінка. Крім того, займенники виступають маркерами граматичної семантики функціонально-семантичних категорій особи та означеності/неозначеності [Плющ 2005, 205-206].

У слов'янських мовах займенник характеризується як вказівник на предмет (а пізніше на непроцесуальну ознаку предмета), а не назва предмета [Супрун 1988, 10], тобто виконує дейктичну функцію [Ожоган 1998, 1]. До займенників звичайно зараховують тільки слова, функціонально співвідносні з класом імен – іменниками, прикметниками, числівниками. Як займенники функціонують також деякі групи прислівників [Енциклопедія 2004, 188].

До епохи виділення з індоєвропейської мовної спільноти окремих індоєвропейських діалектів, як зазначав А. Є. Супрун, можна говорити про доволі чітку специфіку в індоєвропейській граматичній системі чотирьох класів автосемантичних слів: іменника, займенника, дієслова та прислівника [Супрун 1988, 8]. У сфері власне частин мови період поступового виділення з індоєвропейської спільноти мов окремих її гілок пов'язаний не стільки з докорінною перебудовою системи частин мови, скільки з розширенням їх граматичних характеристик, тим самим і поглибленням граматичних відмінностей цих класів слів [Супрун 1988, 9]. За твердженням А. Є. Супруна, “процес становлення будь-якої частини мови ніколи не може бути ізольованим повною мірою від долі інших частин мови: становлення нової частини мови або розпад старої є разом з тим перебудова відношень між усіма частинами мови, формування нових рис системи частин мов” [Супрун 1988, 5].

Отже, від моменту виділення з сім'ї індоєвропейських мов і до самостійного становлення українська мова пройшла кілька етапів, і кожен з них відзначався змінами у формально-граматичній будові мови. На сьогодні не існує загальноприйнятої періодизації становлення української літературної мови, існує кілька періодизацій, запропонованих різними вченими (П. П. Плющ, І. К. Білодід, І. І. Огієнко, В. М. Русанівський) [Коваленко, Шевченко 2005, 18]. Приймаючи за основу періодизацію, розроблену І. К. Білодідом, визначаємо такі етапи розвитку української мови:

- 1) праслов'янська мова (мова-основа утворення і розвитку мов східних слов'ян);
- 2) старослов'янська (церковнослов'янська);
- 3) мова Київської Русі (давньоруська [Кожин 1981, 23; Плющ 1971, 109]);
- 4) мова української народності (охоплює період XIV – XVII ст.);
- 5) становлення української літературної мови на основі живої національної мови;
- 6) сучасна українська літературна мова [Білодід 1958, 14].

У праслов'янській мові займенники не відрізнялися спільністю всередині класу [Супрун 1988, 19]. Кожен розряд мав свої окремі морфологічні та синтаксичні характеристики і сферу вживання, що не збігалися з іншими розрядами. У цей період також починається граматикалізація регулярного вживання після родозмінюваних імен енклітичних вказівних займенників, що перетворювалися у постпозитивний артикль, а після того у частину прикметника [Супрун 1988, 14]. На думку О. Б. Ткаченка, лексико-граматичні розряди займенників в цілому ідентичні в усіх слов'янських мовах [Історична типологія 2008, 34], що дає змогу висунути тезу, що основи такого розподілу містилися ще у праслов'янській мові і потім перейшли у кожен окрему слов'янську мову. Окрім розрядів займенників, на цьому етапі розвитку мови формувалися не менш важливі граматичні категорії: рід, число, відмінок. Хоча, слід зазначити, що названі категорії були притаманні не всім розрядам займенників, та й з розвитком мови зазнали значних змін [Історична типологія 2008, 39].

Особливою для займенників граматичною категорією також виступає категорія особи, яка є однією з основних граматичних категорій словозміни займенника, хоча властива лише одному розряду – особовим, і виражається лише лексично. Особові займенники в усіх мовах належать до найдавніших шарів лексики і в праслов'янську мову були успадковані з індоєвропейської прамови [Історія української мови 1978, 129]. Також припускається можливість існування у праслов'янській мові паралельних повних і коротких форм відповідних займенників у знахідному відмінку [Історична типологія 2008, 47].

Згодом, вже у старослов'янській мові всередині класу займенників встановлюються відношення протиставлення між особовими та неособовими підкласами займенників за синтаксичними та морфологічними характеристиками (хоча, за твердженням дослідника О. Б. Ткаченка, протиставлення двох груп займенників – іменникової відміни (особові і зворотній) і прикметникової відміни

(не особові) існувало в праслов'янській мові і в індоєвропейській прамові [Історична типологія 2008, 41]). При цьому до підкласу неособових займенників відносились вказівні, присвійні, відносно-питальні, означальні, неозначені [Хабургаєв 1974, 211]. Окрему групу становили зворотні займенники, адже вони не мали чітко окреслених морфологічних характеристик і тому входили до різних розрядів субститутів. У дослідженні Г. О. Хабургаєва вони виділені як підгрупа всередині розряду особових займенників. Таким чином, бачимо, що всі основні розряди займенників, що функціонують зараз, були закладені ще в старослов'янській мові, а кількість розрядів становила 7, при цьому розряд відносно-питальних займенників з подальшим розвитком і встановленням морфологічних та синтаксичних характеристик розділювався на два окремі розряди: відносні й питальні.

Так само змінилися і співвідношення всередині певних розрядів. Наприклад, у старослов'янській мові до особових займенників (1-шої та 2-ої особи) за морфологічними і синтаксичними характеристиками відносились ще й зворотні займенники, які стають менш вживаними з появою рефлексивних дієслів. Цей розряд займенників не мав категорії роду, тобто, вони не змінювалися за родами, а зворотній займенник як окремий підклас не змінювався ще й за числами. [Хабургаєв 1974, 208]. На думку Г. О. Хабургаєва, саме відсутність категорії числа є однією з причин вживання зворотного займенника з перехідними дієсловами [Хабургаєв 1974, 210]. Можна сказати, що саме завдяки цим особливостям вживання починає формуватися сполучувальний потенціал різних частин мови.

Щодо синтаксичних характеристик займенників, то у старослов'янській мові особові займенники вживалися у функції підмета, зворотні – додатка, безособові – означення. В окремих випадках відносно-питальні та пізніше заперечні займенники могли виконувати в реченні функцію підмета чи додатка [Хабургаєв 1974, 211-212].

У добу Київської Русі старослов'янська мова зазнала впливу народної мови і вже на кінець X ст. давньоруська мова мала уже вироблену граматичну систему [Зінченко, Коваленко, Шевченко 2007, 12]. На жаль, мало збереглося пам'яток писемної народної мови того часу, і тому граматичні, морфологічні та синтаксичні категорії займенників тієї доби лишаються недостатньо дослідженими. Відомо, що в зазначений період відбуваються морфологічні зміни у класі більшості частин мов, в тому числі і займенників. У цей період вже існувала усталена система відмінювання особового, зворотного і неособових займенників [Історія української мови 1978, 137]. Іншою характерною особливістю XII ст., на думку Є. Ковалевської, є уживання коротких форм займенників (*мя, тя, ся*). Іншою ознакою вказаного періоду є зникнення йотованого закінчення в ряді особових займенників (*нашеа*) [Зінченко, Коваленко, Шевченко, 2007, 18]. Ця морфологічна особливість стає нормою досить швидко, тому що вже у XVI ст. таке відмінювання, за твердженням дослідників С. В. Зінченко, С. П. Шевченко, В. Г. Коваленко, стає свідомо архаїзованим. Підтвердження цьому знаходимо в писемній пам'ятці XVI ст. "Слово о полку Ігоревім" (*сиа*) [Зінченко, Коваленко, Шевченко, 2007, 26]. З іншого боку, збереглися на той час і риси, притаманні ще праслов'янській мові. До

таких належить відсутність граматичного розрізнення категорії істот-неістот [Зінченко, Коваленко, Шевченко, 2007, 18], що в сучасній українській літературній мові є одним із граматичних маркерів займенників. Ще однією пам'яткою писемності зазначеного періоду виступає “Пересопницьке Євангеліє”, яке хоч і опосередковано, через вплив церковнослов'янського варіанту мови, дає змогу скласти певне уявлення про стан займенників у тогочасній мові. Тут знаходимо нові форми займенників: *хто, што, тым, та, тое, собі* [Зінченко, Коваленко, Шевченко 2009, 65], що свідчить про розширення функцій цього граматичного класу слів. Водночас істотною структурною зміною в системі відмінювання особових та зворотніх займенників давньоруської мови є поступове звуження сфери вживання односкладових форм дав. відм. *ми, ти, си* [Історія української мови 1978, 139]. Тобто, можемо побачити, що відбувається процес оновлення лексичного складу даної частини мови. Загалом, саме на цьому етапі розвитку відбувається правописна, граматична і лексична нормалізація мови шляхом укладання тлумачних словників і граматик [Зінченко, Коваленко, Шевченко 2009, 63].

У період становлення української літературної мови (кін. XVIII ст. – 40-і роки XIX ст.) також дуже важко простежити особливості розвитку граматичних категорій займенника, оскільки у писемних пам'ятках того часу переважають загальноживані слова (тобто слова на позначення предметів, спорідненості, грошових одиниць, дій) [Зінченко, Коваленко, Шевченко 2007, 60]. Морфологічні норми відмінювання займенника ще не встановилися. Підтвердження цієї тези знаходимо в тому, що існували одночасно декілька варіантів певних форм цього класу слів (наприклад, форми особового займенника 3-ої особи могли вживатися без епентетичного *н* (початково відсутній у слові звук, що пізніше з'явився в слові під впливом певних умов [<http://www.classes.ru/grammar>]) у прийменникових конструкціях: *на його дививсь, з його дух, пішов до них, було у них*). На думку дослідників С. В. Зінченко, В. Г. Коваленко, С. П. Шевченко, названі особливості відмінювання займенників, характерні для цього періоду, є відхиленням від норм сучасної української мови і свідчать, що в розмовній мові того часу літературні норми вживання займенника ще не були закріплені [Зінченко, Коваленко, Шевченко 2009, 16]. На цьому ж етапі знаходимо частотне вживання рефлексивних дієслів, що витісняють вживання зворотного займенника. [Зінченко, Коваленко, Шевченко 2009, 21].

У сучасній українській літературній мові займенники за семантикою і граматичними особливостями діляться на дев'ять розрядів (ядро кожного такого розряду становлять слова, які мають спільне походження):

1. особовий – вказує на особу, іншу істоту, предмет, явище, поняття (*я, ми, ти, ви*);
2. зворотний – вказує на того, хто виконує дію (*себе*);
3. присвійний – вказує на приналежність предмета першій особі (*мій, наш, твій, ваш, свій*);
4. вказівний – вказує на предмет, ознаку, кількість (*цей, той, такий*);

5. означальний – вказує на узагальнену ознаку (*сам, самий, весь, всякий*);
6. питальний – містить у собі запитання про особу, предмет, ознаку, кількість (вживається лише з іменними частинами мови) (*хто, що, який, котрий*);
7. відносний – виконує роль сполучного слова, переважно ідентичні уже наведеним питальним (*хто, що, який, котрий*);
8. неозначений – вказує на неозначену особу, предмет, якість, кількість (*абихто, будь-що, якийсь*);
9. заперечний (*ніхто, ніщо, жодний*) [Історична типологія 2008, 34-38].

Проте, у своїй граматиці М. Я. Плющ подає інший варіант класифікації, що ґрунтується на старослов'янському розподілі займенників на підкласи. Так, зокрема, М. Я. Плющ виділяє особово-вказівний розряд займенників (*він, вона, воно, вони*), а питально-відносні займенники об'єднує в один розряд [Плющ 2005, 200].

Отже, займенник, як окрема частина мови, прийшов в українську мову з індоєвропейської прамови і вже тоді мав граматичні маркери категорії особи і деякі розряди (окремо виділявся розряд особових займенників). У праслов'янській мові займенники закінчили розподіл за розрядами і почали формувати свої основні граматичні категорії (рід, число, відмінок), далі у старослов'янській мові сформувалося протиставлення між особовим та іншими розрядами займенників, розвинулася усталена система відмінювання особових, зворотних і неособових займенників. На етапі становлення української літературної мови завершився розвиток всіх граматичних категорій, які притаманні займеннику зараз.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Перспективними напрямками дослідження є встановлення залежності між комунікативною і формальною будовою словосполучень, компонентами яких є займенникові слова, визначення взаємозв'язку між граматичним значенням члена словосполучення, вираженого займенником, і його комунікативним навантаженням.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – Изд. 2-е. – М.: URSS, 2001. – 416с.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навчальний посібник / Степан Филипович Бевзенко. — Київ: "Вища школа", 1991. — 231 с.
3. Волчанська Г. В. Функціонування займенникових слів у структурі тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ганна Василівна Волчанська. – Кіровоград, 2004. – 19 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Гладка В. А. Проблеми дослідження займенників як самостійної частини мови у романській лінгвістиці / В. А. Гладка // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: КНУ, 2005. – С. 72-77.

6. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ірина Володимирівна Дудко. – К., 2002. – 24 с.
7. Левицький А. Е. Зіставлення функціональних особливостей систем номінативних одиниць англійської й української мов / А. Е. Левицький // Вісн. Житомир. держ. ун-ту імені І. Франка. – 2001. - №8. – С. 101-105.
8. Історична граматики української мови : Підручник / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. — К.: Вища школа, 1980. — 320 с.
9. Історична типологія слов'янських мов: [колективна монографія / під заг. ред. Ткаченко О. Б.]. Ч. 2. – К.: Довіра, 2008. – 264 с.
10. Історія української літературної мови: Навч.-метод. посіб. / Віра Григорівна Коваленко, Світлана Петрівна Шевченко. — Ніжин: НДУ, 2005. - Ч. 1: Вступ. Українська літературна мова ХХ століття. — Ніжин : НДУ, 2005 — 62с.
11. Історія української літературної мови: навч.-метод. посібник / Станіслав Віталійович Зінченко, Віра Григорівна Коваленко, Світлана Петрівна Шевченко. — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2005. - Ч. 2: Літературно-писемна мова Київської Русі (X- XIV ст.); Стара українська літературна мова (XIV-XVIII ст.). — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. — 111с.
12. Історія української літературної мови: навч.-метод. посібник / Станіслав Віталійович Зінченко, Віра Григорівна Коваленко, Світлана Петрівна Шевченко. — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2005. - Ч. 3: Нова українська літературна мова (I пол. XIX ст.). — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. — 143с.
13. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін.. – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.
14. Кожин А. И. Литературный язык Киевской Руси. – М.: Русский язык, 1981. – 188 с.
15. Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда: У 2-х т. – К., 1958. – Т. 1. – 404 с.
16. Левицький А. Е. Порівняльна граматики англійської та української мов: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Андрій Едуардович Левицький. - Київ: Київський університет, 2008. – 264 с.
17. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе. – Изд. 4-е. – М.: URSS, 2007. – 510 с.
18. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / Микола Васильович Мірченко. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
19. Николаева Т. М. От звука к тексту / Татьяна Михайловна Николаева. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 679 с.
20. Огаренко Т. А. Позиційна структура речень із займенниковими компонентами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Тетяна Анатоліївна Огаренко. – Кіровоград, 2004. – 20 с.

21. Ожоган В. М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук.: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Василь Миколайович Ожоган. – К., 1998. – 45 с.
22. Откупщикова М. И. Общая парадигматика в морфологии. - СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 1995. – 90 с.
23. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка / Елена Викторовна Падучева. – М.: Наука, 1974. – 291 с.
24. Попович М., Гладка В. З історії досліджень походження займенників / М. Попович, В. Гладка // Біблія і культура: Зб. наук. статей. – Вип. 5. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 298-302.
25. Плющ М. Я. Грамматика української мови: У 2 ч.: Підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / Марія Яківна Плющ — Ч. 1: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К.: Вища школа, 2005. — 288с.
26. Плющ П. П. Історія української літературної мови: Підруч. для студ. філол. спец. ун-тів та пед. ін-тів / Павло Павлович Плющ. — К.: Вища школа, 1971. — 423с.
27. Реферовская Е. А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте / Елизавета Артуровна Реферовская. – Изд. 2-е, испр. – М.: URSS, 2007. – 167 с.
28. Селиверстова О. Н. Местоимения в языке и речи / Ольга Николаевна Селиверстова. – М.: Наука, 1988. – 151 с.
29. Супрун А. Е. Эволюция системы частей речи в славянских языках: доклад / Адам Евгеньевич Супрун. – Минск: Университетское, 1988. – 48 с.
30. Теоретическая грамматика современного английского языка / И. П. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов. – М.: ВШ, 1981. – 285 с.
31. Українська мова. Енциклопедія. – Вид. 2-ге, виправлене і доповнене. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 832 с.
32. Хабургаев В. А. Старославянский язык / Георгий Александрович Хабургаев. – М.: Просвещение, 1974. – 432 с.
33. Циганок І. Б. Займенники та займенниковість в ідіостилі Т. Г. Шевченка: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ірина Борисівна Циганок. – К., 1997. – 186 арк.
34. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике / Михаил Алексеевич Шелякин. – М.: Рус. Яз., 2005. – 355 с.
35. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
36. http://www.classes.ru/grammar/114.Rosental/21-h/html/unnamed_60.html